

O'ZBEK TILIDA ATOV BIRLIKLARINING MA'NO MAXSUSLASHUVINING LEKSIK-SEMANTIK MEXANIZMLARI VA ULARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Bo'riyeva Charos

Annotatsiya: *Mazkur tezisdagi atov birliklarining ma'no maxsuslashuvi jarayonida ishtirok etuvchi leksik-semantik mexanizmlar, ularning tildagi funksional roli va tarixiy rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda semantik torayish, metonimiya, terminologizatsiya, metaforizatsiya kabi jarayonlarning o'zaro bog'liqligi va ular orqali tildagi ma'no tizimining differensial xususiyatlari yoritilgan. O'zbek tili materiallari asosida bu jarayonning lingvokognitiv asoslari, ijtimoiy-psixologik omillari hamda zamonaviy til taraqqiyotidagi o'rni tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *ma'no maxsuslashuvi, leksik raqobat, metonimiya, metaforizatsiya, terminologizatsiya, semantik jarayon, differensial belgi, semantik tizim.*

Tilning lug'aviy boyligi doimo o'zgarib, yangilanib boradi. Har bir yangi so'z yoki tushuncha tildagi mavjud ma'nolarga ta'sir etadi, ularning ba'zilarini toraytiradi, ba'zilarini esa kengaytiradi. Shu jarayonlar natijasida so'zlarning semantik tuzilishi dinamik tarzda o'zgaradi. Shunday o'zgarishlardan biri — ma'no maxsuslashuvi, ya'ni so'zning dastlabki keng ma'nosining torayib, ma'lum obyekt yoki hodisaga xoslashuvi jarayonidir.

Tilshunoslikda ma'no maxsuslashuvi, semantik torayish deb ham yuritilib, u tilning ichki tizimidagi raqobat va differensiallik qonuniyatlari natijasida vujudga keladi. Ushbu jarayon tildagi sinonimik qatlamni aniqlashtiradi, leksik birliklar o'rtasidagi chegaralarni belgilaydi va semantik tizimni barqarorlashtiradi.

Asosiy qism

1. Ma'no maxsuslashuvi tushunchasi va mohiyati

Ma'no maxsuslashuvi — til tizimida so'zning dastlabki umumiy ma'nosining torayib, aniq bir predmet, voqea yoki hodisaga xoslashishidir. Bu holat, odatda, tilning rivoji, ijtimoiy hayotning murakkablashuvi va yangi tushunchalar paydo bo'lishi bilan bog'liq holda kechadi.

Masalan, qadimgi o'zbek tilida baliq so'zi “suv jonzoti” degan umumiy ma'noga ega bo'lgan. Keyinchalik, bu ma'no torayib, faqat “umurtqali suv hayvoni”ni ifodalovchi termin sifatida ishlatila boshlandi. Shuningdek, doktor, shifokor, tabib so'zlarida ham semantik differensiasiya kuzatiladi — “doktor” ilmiy daraja yoki tibbiy mutaxassisni, “tabib” esa xalq tabobatidagi davolovchini anglatadi.

Bu jarayonning zamirida kognitiv differensiasiya yotadi, ya'ni inson tafakkuri tushunchalarni tobora aniqlashtirishga, ularni konkret belgilarga ega qilishga intiladi. Shu tariqa til jamiyatdagi tafakkur rivojining o'ziga xos aksidir.

2. Ma'no maxsuslashuvining leksik-semantik mexanizmlari

O'zbek tili misolida bu jarayon quyidagi asosiy mexanizmlar orqali amalga oshadi:

1. Metonimiya asosidagi torayish.

So'zning ma'nosi obyekt yoki hodisaning bir qismi bilan yaqinlik asosida torayadi. Masalan, qalam dastlab "yozuvchi vosita"ni bildirgan, ammo hozir "yozuvchi shaxs qo'lidagi predmet" tarzida konkretlashgan. Shuningdek, sahna so'zi ilgari "tomosha joyi" ma'nosida bo'lgan bo'lsa, hozirda "teatr ijrosi bo'lib o'tadigan joy" ma'nosida ishlatiladi.

2. Terminologizatsiya.

Bu jarayon umumtildagi so'zning ilmiy yoki kasbiy termin maqomini olishi orqali yuz beradi. Masalan, energiya, signal, katak, formula, model so'zlari dastlab umumiy ma'noga ega bo'lgan, keyinchalik aniq soha terminlariga aylangan. Bu mexanizm tildagi fan va texnika rivoji bilan bevosita bog'liq.

3. Metaforizatsiya.

So'zning ma'nosi obrazli o'xshatish asosida torayadi. Masalan, ildiz so'zi dastlab o'simlik qismi ma'nosini bildirgan, hozir esa "so'z ildizi" deganda grammatik birlikka nisbatan qo'llanadi. Bu holatda ma'no torayishi metaforik ko'chish asosida kechadi.

4. Ijtimoiy-funksional torayish.

So'zning ma'nosi kasb yoki ijtimoiy guruh doirasida ixtisoslashadi. Masalan, kamera so'zi ilgari "xona" ma'nosida bo'lgan, hozir esa "foto yoki video yozish qurilmasi" sifatida ishlatiladi. Ustoz so'zi ham tarixan "yoshi ulug', dono inson" ma'nosidan "ta'lim jarayonidagi pedagog shaxs" ma'nosiga toraygan.

3. Tarixiy va zamonaviy til materiallaridagi namoyon bo'lishi

Tarixiy manbalarda, xususan, Mahmud Koshg'ariyning Devonu lug'otit-turk asarida ko'plab so'zlarning o'sha davrda umumiyroq ma'noda qo'llangani ko'rinadi. Vaqt o'tishi bilan ularning ma'nosi toraygan. Masalan, yurt so'zi o'sha paytda "joy, makon" ma'nosida ishlatilgan, hozir esa "vatan, davlat hududi" ma'nosini anglatadi.

Zamonaviy tilda esa fan-texnika yutuqlari bu jarayonni tezlashtirmoqda. Masalan, tarmoq, server, interfeys, kontrakt, rezident, chatbot kabi so'zlar umumiy ma'nodan o'tib, aniq texnologik tushunchalarni ifodalovchi terminlarga aylangan.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda tildagi soha ichki ixtisoslashuvi kuchaymoqda: post, trend, reel, kontent kabi so'zlar ma'lum auditoriyaga nisbatan torayib ishlatiladi. Bu jarayon o'zbek tilining zamonaviy kommunikativ tizimida ma'no torayishining faol mexanizmlaridan biridir.

4. Ilmiy-nazariy asoslar

Ma'no maxsuslashuvi fenomeni tilshunoslikda ko'plab olimlar tomonidan tahlil qilingan. S. Ullmann uni "semantik iqtisodiylik natijasi" deb, A. A. Potebnya esa "tafakkurda tushunchaning differentsiallasuvi" bilan izohlaydi. F. de Sossyur esa bu hodisani "tizimdagi belgilarning funksional o'zgarishi" sifatida ko'rsatgan. O'zbek tilshunosligida N. Mahmudov, A. Nurmonov, M. Hakimov, Sh. Safarov kabi olimlar ma'no o'zgarishining lingvopragmatik va kognitiv asoslarini yoritib berganlar.

Ularning umumiy fikriga ko'ra, har bir ma'no maxsuslashuvi jarayoni — bu til tizimida differensial belgilarni aniqlashtiruvchi mexanizm bo'lib, u semantik muvozanatni ta'minlaydi va tilni barqaror holatda ushlab turadi.

Xulosa. Atov birliklarining ma'no maxsuslashuvi o'zbek tili leksik tizimining tabiiy rivojlanish qonuniyatlaridan biridir. Bu jarayon tildagi semantik muvozanatni saqlaydi, sinonimik qatlamni aniq chegaralab, har bir so'zning ixtisoslashgan funksiyasini belgilaydi.

Fan, texnika, ijtimoiy hayot va madaniyat taraqqiyoti bilan bog'liq terminologik tizimlarning kengayishi ham aynan shu jarayon natijasidir. Shu bois ma'no maxsuslashuvi nafaqat semantik, balki sotsiokognitiv va pragmatik hodisa sifatida ham qaraladi.

Bu jarayon tildagi barqarorlikni emas, balki doimiy yangilanish, tizimli dinamika va tafakkur o'zgaruvchanligini ifoda etadi. O'zbek tili misolida ma'no maxsuslashuvini o'rganish – bu nafaqat leksikologik, balki madaniy, ijtimoiy va kognitiv tadqiqotlarning ham muhim yo'nalishidir.